

Галицька Елеонора Вікторівна

*Кандидат економічних наук, професор,
професор кафедри фінансів*

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Halytska Eleonora

Candidate of Economic Sciences, Professor

National university of «Kyiv-Mohyla academy»

Прімерова Олена Костянтинівна

*Кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів*

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Primierova Olena

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor

National university of «Kyiv-Mohyla academy»

Семіколенова Світлана Вікторівна

*Кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів*

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Semikolenova Svitlana

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor

National university of «Kyiv-Mohyla academy»

**ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І НАУКОВА СПАДЩИНА О. О. РУСОВА
(ДО 170-Ї РІЧНИЦІ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

**ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ И НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ А. А. РУСОВА
(К 170-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)**

**THE LIFE AND SCIENTIFIC LEGACY OF O. RUSOV
(TO 170-TH ANNIVERSARY FROM BIRTHDAY)**

Анотація. Статтю присвячено 170-річчю з дня народження видатного статистика і громадського діяча XIX ст. О. О. Русова. Розглянуто його життєвий шлях, представлено основні публікації, охарактеризовано результати його наукових досліджень. Визначено історичну роль вченого у розвитку теоретичних та методологічних засад статистики. Визначено внесок вченого у розвиток теорії та методології статистичних досліджень, популяризацію використання статистичних методів: групувань, узагальнюючих характеристик (відносних і середніх величин), табличного і графічного методів. Особливу увагу О. О. Русов приділяв питанням проведення переписів, визначив методологічні та організаційні питання їх проведення, акцентував увагу на досвіді проведення переписів у зарубіжних країнах. В статті акцентовано увагу на розроблених вченим концептуальних основах статистичного спостереження, статистико-економічних програмах дослідження економічного та суспільного життя губерній того часу.

Ключові слова: О. О. Русов, статистика, статистико-економічне дослідження, теорія та методологія дослідження.

Аннотация. Статья посвящена 170-летию со дня рождения выдающегося статистика и общественного деятеля XIX в. А. А. Русова. Рассмотрены его жизненный путь, представлены основные публикации, охарактеризованы результаты его научных исследований. Определена историческая роль ученого в развитии теоретических и методологических основ статистики.

Определен вклад ученого в развитие теории и методологии статистических исследований, популяризацию использования статистических методов: группировки, обобщающих характеристик (относительных и средних величин), табличного и графического методов. Особое внимание А. А. Русов уделял вопросам проведения переписей, определил методологические и организационные вопросы их проведения, акцентировал внимание на опыте проведения переписей в зарубежных странах. В статье акцентировано внимание на разработанных ученым концептуальных основах статистического наблюдения, статистико-экономических программах исследования экономической и общественной жизни губерний того времени.

Ключевые слова: А. А. Русов, статистика, статистико-экономическое исследование, теория и методология исследования.

Summary. The article is devoted to the 170th anniversary of the birth of a prominent statistician and a public figure of XIX century O. O. Rusov. The article deals with his life, presents his main publications, and describes the results of his research. The historical role of the scientist in the development of theoretical and methodological principles of statistics is discovered. The article describes the contribution to the development of scientific theory and methodology of statistical research, promotion of the use of statistical methods: grouping, generalization (relative and average values), tabular and graphical methods. Particular attention O. O. Rusov gave to census, defined methodological and organizational aspects of their implementation, focused on the experience of censuses in foreign countries. In the article attention is focused on the conceptual framework of statistical observations, statistical and economic research programs of economic and social life of the provinces at the time, which were developed by scientist.

Key words: O. Rusov, statistics, statistical and economic research, theory and methodology of research.

Випускника Київського університету, етнографа, громадського діяча Олександра Олександровича Русова (1847–1915) називали «батьком української земської статистики». Він народився в м. Києві 7 лютого 1847 р. У 1868 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Кілька років працював викладачем гімназії у Києві, займався етнографією та видавничою діяльністю. Був активним членом Російського географічного товариства. У 1874 р. брав участь у підготовці перепису населення Києва. Пізніше керував переписами в Ніжині, Харкові і Чернігові. Був одним з організаторів проведення оціночно-статистичних робіт (т. зв. чернігівської земської статистики) на Чернігівщині (1875–1878). Неодноразово виїжджав на навчання за кордон. У 1878–1880 рр. О. О. Русов працював у Ніжинському земстві, 1882–1894 рр. керував оціночно-статистичною роботою в Херсонській і Харківській губерніях.

У 1894–1898 рр. розробляв економічний баланс Чернігівської губернії, здійснив узагальнення зібраних земськими статистиками матеріалів по 15 повітах губернії. В 1899–1902 рр. завідував статистичним бюро Полтавського губернського земства, де організував подвірний перепис та оціночний опис її повітів і міст. У 1902 р. змушений залишити Полтаву і переїхати до Петербурга. В 1902–1908 рр. очолював статистичний відділ Петербурзької страхової контори, працював у статистичній комісії Вільного економічного товариства, виконуючи постійно ті чи інші завдання комісії. У 1903 р. вчений виступив з доповіддю на засіданні комісії щодо питань введення викладання статистики у середніх навчальних закладах. В 1908–1915 рр. викладав статистику в Київському комерційному інституті.

До основних економіко-статистичних праць О. О. Русова слід віднести: «Приклади опису окремих землеробських господарств у поселеннях Довжицької волості» (1877), «Ніжинський повіт. Статистико-економічний опис з проектами оцінки нерухомого майна повіту, таблицями і двома картами» (1880), «Харків за переписом 1892 року» (1893), «Опис Чернігівської губернії» (2 тт. 1898–99), «Короткий огляд розвитку російської оціночної статистики» (1913), інші.

О. О. Русов — філолог за спеціальністю, а за покликанням — поет і музикант, був «вельми переконаним українофілом і великим знавцем української давнини, фольклору та музики». Розпочавши свою статистичну діяльність він «з самого початку зарекомендував себе першорядним статистиком, і за короткий час зайняв провідне місце серед найвизначніших статистиків» свого часу [2, с. 26].

Одними з перших статистичних досліджень вченого були праці «Приклади опису окремих землеробських господарств у поселеннях Довжицької волості» та «Статистико-економічний опис Довжицької волості Чернігівського повіту», які було опубліковано у працях статистичного відділення при Чернігівській губернській земській управі (1877). Автор, використовуючи дані опитування селян та враховуючи характеристики достатку селянських господарств, виділив три їх типи: «бідні», «середні» і «багаті» [3, с. 122]. Характеризуючи кожний з виділених типів, учений досліджує склад родини, їх стать та вік для визначення «робочої чисельності населення», аналізує статок зазначених господарств, а саме, кількість землі (десятин), худоби, коней; у вартісному виразі (в руб.) будівель і споруд, худоби, знарядь праці, убранства приміщень, одягу та їжі, податків, зборів та платежів тощо. Поряд з цим

вчений визначає доходи від сільськогосподарської діяльності з урахуванням цін по кожному окремому її виду. Він переконаний, що усереднення обчислень за доходами і витратами не дозволяє надати реальну характеристику господарствам. Заслуговує на увагу здійснений дослідником порівняльний аналіз рівня добробуту селянських господарств Чернігівської і Київської губерній (за даними П. Чубинського). Проведений вченим аналіз бюджетів селянських господарств Чернігівщини засвідчив «більшу заможність селян Київської губернії порівняно з селянами Чернігівського повіту» [3, с. 137]. О.О. Русов підкреслює: «Збирання фактів про три типи господарств у різних місцевостях чернігівської губернії може надати багатий матеріал для порівняння як самих цих фактів, так і умов, що їх спричинили» [3, с. 138].

Вчений при статистико-економічному дослідженні Довжицької волості насамперед зосередив увагу на розмірі земельних ділянок, їх розподілі за угіддями та розподілі власників землі за станом. Також було структуровано сільськогосподарські угіддя та проаналізовано оплату сільськогосподарської праці. За даними Статистичного комітету (1874 р.) надано характеристику поселень Довжицької волості та чисельності населення, розподіленої за статтю та станом, статтю та віком. Автором обчислено середні та відносні статистичні показники по поселенням, зокрема, «кількість осіб на 1 двір» [4, с. 171].

О.О. Русов підкреслював, що на Чернігівщині набуло розвитку «услід за землеробством, ... розведення мануфактурних рослин — коноплі, льону ...», так звані «місцеві заняття населення»: прядіння пряжі, виробництво тканин, мережева, вовнопрядіння тощо [4, с. 203]. Вчений характеризує «жіночий промисел», аналізує продуктивність жіночої праці та її оплати. Він вважає за необхідне при проведенні земських статистичних робіт звертати увагу і на інші «домашні та відхідні» промисли: бджільництво та рибальство, «бурначество та сплав плотів», а також «поденні роботи»: візництво, «горшочний кустарний промисел», перевезення дров тощо.

Навіть у перших своїх наукових працях О.О. Русов демонструє глибину розробки питань, ґрунтовність й різнобічність проведених досліджень. Саме цим пояснюється те, що «звернення Ніжинських земців до О. Русова не було випадковим. Вони чудово знали його добропорядність, високий професіоналізм, самовідданість при виконанні будь-якої роботи» [13, с. 52].

У 1880 р. вийшло з друку дослідження О.О. Русова «Ніжинський повіт. Статистико-економічний опис з проектами оцінки нерухомого майна повіту, таблицями і двома картами», яке було виконане за пропозицією Ніжинського повітового земства [6]. Працюючи з двома помічниками, вчений застосував експедиційний спосіб опитування. Він не тільки цікавився умо-

вами господарського побуту, а й соціальними проблемами. Наукова праця складається з таких розділів: 1. Територія та населення; 2. Сільське господарство; 3. Проект оцінки земельних угідь; 4. Будівлі. Автор зазначав, що при проведенні статистико-економічного дослідження Ніжинського повіту за основу було взято програми, які застосовувалися для збирання відомостей в інших повітах Чернігівської губернії. Способи та прийоми дослідження визначалися відповідно до мети, завдань та об'єкта дослідження. В результаті інтенсивної та кропіткої роботи був зібраний великий обсяг достовірної і унікальної інформації. Незважаючи на це, вчений був надзвичайно вимогливим до себе і стосовно отриманих відомостей зазначав, що «матеріали не завжди могли бути зібрані в бажаній повноті та правильності. Тому дану працю можна вважати тільки за початок для вивчення повіту, що потребує постійних подальших доповнень і виправлень» [6, с. XIV]. Вчений неформально ставився до будь-якої справи і вважав себе «невиправним класиком», що вводив в опис повітів свою програму з географії, топографії, етнографії, аерографії, метеографії тощо. За цю працю О.О. Русов був нагороджений золотою медаллю Російського географічного товариства [14, с. 298].

У цьому ж 1880 р. вчений публікує «Досвід програми для вивчення економічних і суспільних відносин у південноросійському селі» [5]. Запитання програми побудовано в такій послідовності: спочатку — географічні та загальні статистичні відомості щодо населення; потім — щодо майна, праці, капіталу та споживання; останнім блоком є запитання щодо форм сільського співжиття, деякі з них охоплюють «сферу сімейної та особистої моральності». В цій науковій праці він коротко характеризує і програми, які було розроблено українськими дослідниками до нього, зокрема програму М.І. Зібера. О.О. Русов вважав, що «програма М.І. Зібера молодим працівникам може слугувати прекрасним керівництвом. Може здійсниться і бажання автора, що практика вкаже на необґрунтованість деяких його положень і внесе поправки в його програму, яку він назвав «Досвідом програми» [5, с. 18]. Більш детальну доповідь щодо цієї програми О.О. Русов зробив на засіданні статистичної комісії при III відділенні Вільного економічного товариства 9 грудня 1903 р. і опублікував її. Він вважав за потрібне повернутись до цієї програми, оскільки вона є «головним джерелом при складанні практичних програм» земської статистики, а також тому, що неодноразово доводилося «отримувати запити від статистиків» щодо можливості її придбання [10, с. 35–36].

Маючи різнобічні та ґрунтовні знання з багатьох галузей науки та суспільного життя, О.О. Русов був переконаний у необхідності допомоги практикам-статистикам університетськими професорами

у «виробленні методів збору» статистичних даних. На його думку, «почесне місце» у вирішенні даних питань займав професор Лейпцігського університету Карл Бюхер, розробивши «програму для дослідження форм домашнього і так званого ... кустарного виробництва». Вчений підкреслює «особливу цінність» статистичних даних можливих вітчизняних досліджень, оскільки, в країні «кустарні і домашні виробництва широко розповсюджені» [9, с. 40]. Заслугує на увагу зроблена автором порівняльна характеристика німецької та вітчизняної класифікації селян і ремісників.

О.О. Русов зазначав, що для майбутніх поколінь величезне значення має достовірне відтворення економічного життя та економічних відносин губернії того часу. Втіленням цієї мети стала його фундаментальна двотомна праця «Опис Чернігівської губернії», яку було відзначено премією Харківського університету та золотою медаллю Російського географічного товариства. Структурно робота складається із двох томів, перший – з 10 розділів, другий – з 7. Дослідження починається з так званих попередніх відомостей щодо утворення губернії, її складу, заселення території та зміни складу населення протягом XVIII–XIX ст.; описує природні ресурси (клімат, ґрунти, водні ресурси тощо), аналізує розподіл площ губернії за угіддями (1860–1890), землеволодінням, лісами, луками; оцінює розвиток рільництва та скотарства. Окрім основного матеріалу, в першому томі наведено численні додатки, креслення, карти та картограми. У другому томі вчений досліджував населення губернії за різними ознаками, народну освіту, стан шляхів, промисловість, медицину та ін. Також аналізуються в динаміці обсяги земських доходів (1896–1898) і земських витрат губернії (1890–1897), проводиться порівняльний аналіз земських витрат Чернігівської губернії з витратами інших губерній. Як і в першому томі даної праці, вчений наводить численні додатки, карти і картограми [7].

На думку вченого, якщо «цифри 1-го тому до певної міри визначають, яким великим може бути виробництво найголовніших землеробських продуктів на території Чернігівської губернії, то у другому томі також намічені розміри задоволення лише найголовніших потреб (страхування житла, освіти, транспорту, лікування від хвороб) і визначені загальні суми платежів населення». О.О. Русов наголошував, що, незважаючи на великий обсяг зібраного, обробленого та проаналізованого матеріалу, зрозуміти розміри всіх потреб життя: «матеріальних, суспільних, розумових, моральних, естетичних, релігійних і т.п. – можливо буде встановити лише тоді, коли статистичними дослідженнями будуть накопичені матеріали про бюджети різних економічних одиниць». Проте, на жаль,

зазначав автор, цей процес ще тільки починається і не набув належного розвитку [7, с. X].

Дослідники історії статистики визнавали високий науковий рівень дослідження і зазначали, що це найкраща наукова праця, написана про Чернігівщину того часу. В «Описі Чернігівської губернії» О.О. Русов широко використовував статистичні методи: групувань, узагальнюючих характеристик, табличний, графічний та ін. Методологічні підходи до проведення даного дослідження були застосовані згодом і в інших українських земських статистичних відділеннях. О.О. Русов був надзвичайно добросовісним, віддавався роботі з-за захопленням. «Кожне слово, кожна цифра, що випускалася ним до друку, були ретельно, до педантизму виважені та перевірені. Такої ж ретельності він вимагав і від своїх співробітників». Із тих, хто «працював під його керівництвом, вийшло чимало корисних земських працівників» [12, с. 306].

Неодноразово О.О. Русов виступав з публічними лекціями, що стосувались знакових подій в Харківській губернії. Так, підсумовуючи результати перепису 1892 р. в м. Харкові, вчений підкреслював важливість цифрової інформації для характеристики масштабів міста. І зазначав, що «в Європейській Росії лише 5 міст перевищують Харків за величиною ... в Харкові 90 років тому було лише 11 тисяч жителів, а зараз в усякому разі більше 150 тисяч» [8, с. 31]. В своїй лекції вчений окреслив мету проведення переписів, розглянув методологічні та організаційні питання їх проведення, акцентував увагу на досвіді проведення переписів у зарубіжних країнах.

У період роботи в Київському комерційному інституті О.О. Русов плідно працював над курсами лекцій зі статистики, прагнув узагальнити накопичений матеріал та висловити свою точку зору щодо розвитку земської статистики, бажаючи залишити нащадкам напрацювання попередніх років. У цей час він публікує «Про залізничну статистику. Конспект курсу» (1911), «Короткий огляд розвитку російської оцінної статистики» (1913), «Коротка енциклопедія земської справи в її історичному розвитку» (1914) та ін. Останні дві його праці були видані «Гуртком студентів киян» Київського комерційного інституту. Вони стали останнім науковим доробком вченого, підсумком його багаторічної наукової статистичної діяльності. В даних працях він розкрив значення і охарактеризував етапи еволюційного розвитку оцінної статистики, роль та значення земств й історичний розвиток земської справи.

О.О. Русов був «особливою людиною... Головною відмінною його рисою була надзвичайна правдивість. Він був абсолютно далеким від всякої фальші, нещирості та життєвих компромісів». Його вирізняли доброта, надзвичайно гуманне відношення до людей та «повага до чужої особистості» [12, с. 307].

Література

1. Галицька Е. В. Етапи формування та розвитку статистики як науки / Е. В. Галицька, О. К. Прімерова // Теорія статистики: підручник. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. — С. 9–69.
2. Побірченко Н. Олександр Олександрович Русов — український громадський діяч, вчений, педагог. Короткий життєпис / Н. Побірченко. — К.: Педагогічна думка, 1998. — 72 с.
3. Русов А. А. Примеры описания отдельных земельных хозяйств в поселениях Довжицкой волости Черниговской губернии / А. А. Русов // Труды стат. отделения при Черниговской губернской земской управе. — Чернигов: Изд-во Черниговского губернского земства, 1977. — Вып. I. — С. 119–148.
4. Русов А. А. Статистики-экономическая описание Довжицкой волости Черниговского уезда / А. А. Русов // Труды стат. отделения при Черниговской губернской земской управе. — 1977. — Вып. I. — С. 149–285.
5. Русов А. Опыт программы для изучения экономических и общественных отношений в южно-русском селе / А. Русов. — К.: Типография Е. Т. Керер, 1880. — II + 18 с.
6. Русов А. А. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и двумя картами. Состав. по поручению Уездного земства при помощи Л. Н. Жебунева и С. В. Зубка / А. А. Русов — К.: Типо-лит. Д. С. Повальского, 1880. — XIV + 359 + 42 с.
7. Русов А. А. Описание Черниговской губернии: в 2 т. / А. А. Русов. — Чернигов: Тип. Губернского земства, 1898–1899. — Т. 1. — 1898. — XII + 438 + 124 с. Т. 2. — 1899. — XII + 378 + 327 с.
8. Русов А. А. Харьков по переписи 1892 года / Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1893. Выпуск 7. — Тип. Губернского Правления. — 1893. — С. 29–66.
9. Русов А. А. Программа для исследования кустарных и домашних производств профессора К. Бюхера / А. А. Русов // Земский сборник Черниговской губернии — 1894. — № 4. — С. 39–45.
10. Русов А. А. О статистики-экономической программе Н. И. Зиберы / А. А. Русов // Труды Вольного Экономического общества. — 1903. — № 6. — С. 35–52.
11. Русов А. А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики / А. А. Русов. — К.: Издание «Кружка студентов Киевлян» Киевского коммерческого института. Типография А. И. Гросман, 1913. — 119 с.
12. Хижняков В. Памяти А. А. Русова / В. Хижняков // Русские записки. — 1915. — № 11. — С. 305–308.
13. Шевченко В. Олександр Русов і Чернігівщина / В. Шевченко // Сіверянський літопис. — 1995. — № 2. — С. 50–53.
14. Энциклопедический словарь / Под ред. К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского. — СПб: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1899 — Т. XXVII. — С. 298.

References

1. Galytska, E. and Primierova, O. (2008), *Teoriia statystyky [Theory of statistics]*, Publishing and printing center «Kyiv University», Kyiv.
2. Pobirchenko, N. (1998), *Oleksandr Oleksandrovych Rusov — ukrainyski hromadyski diiach, vchenyi, pedahoh. Korotkyi zhyttiepys [Alexander Russov — Ukrainian public figure, scientist and teacher. Short biography]*, Pedagogical idea, Kyiv.
3. Rusov, A. (1977), «Examples of descriptions of individual agricultural holdings in the settlements of the Dovzhytsa Volost of the Chernigov Province», *Trudy stat. otdelenija pri Chernigovskoj gubernskoj zemskoj uprave, Vol.1*, pp. 119–148.
4. Rusov, A. «Statistics-economic description of the Dovzhytsa Volost of the Chernigov Uyezd», *Trudy stat. otdelenija pri Chernigovskoj gubernskoj zemskoj uprave, Vol.1*, pp. 149–285.
5. Rusov, A. (1880), *Opyt programmy dlja izuchenija 'ekonomicheskikh i obschestvennyh otnoshenij v juzhno-russkom sele [Experience of the program for studying economic and social relations in the South-Russian village]*, Printing house E. T. Kerer, Kyiv.
6. Rusov, A. (1880), *Nezhinskij uезд. Statistiko-'ekonomicheskoe opisanie s proektami ocenki nedvizhimih imuschestv uezda tablicjami i dvumja kartami. Sostav. po porucheniju Uezdnogo zemstva pri pomoschi L.N. Zhebuneva i S.V. Zubka [Nezhinsky district. Statistical and economic description with the projects for assessing the real estate of the county, tables and two maps. Composed on behalf of the Uyezd Zemstvo with the help of L.N. Zhebuneva and S.V. Zubka]*, Printing house Povalskogo, Kyiv.
7. Rusov, A. (1899), *Opisanie Chernigovskoj gubernii: v 2 t. [Description of Chernigov province: 2 Vol.]*, Chernigov.
8. Rusov, A. (1893), «Kharkov according to the census of 1892», *Har'kovskij sbornik. Literaturno-nauchnoe prilozhenie k Har'kovskomu kalendarju na 1893, Vol. 7*, pp. 29–66.
9. Rusov, A. (1894), «The program for the study of artisanal and home production of Professor K. Buecher», *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii, Vol. 4*, pp. 39–45.
10. Rusov, A. (1903), «About statistics and economic program of N. Zieber», *Trudy Vol'nogo 'Ekonomicheskogo obschestva, Vol. 6*, pp. 35–52.
11. Rusov, A. (1913), *Kratkij obzor razvitija russkoj ocenочноj statistiki [A brief overview of the development of Russian appraisal statistics]*, Printing house A. Grosman, Kyiv.
12. Hizhnjakov, V. (1915) «In memory of A. A. Rusova», *Russkie zapiski, Vol. 11*, pp. 305–308.
13. Shevchenko, V. (1995), «O. Rusov and Chernihiv», *Sverjans'kij ltopis, Vol. 2*, pp. 50–53.
14. Arsenev, K.K. and Petrushevskiy O. O. (1892), *Entsiklopedicheskiy slovar [Encyclopedic dictionary]*, F. A. Brokgauz, I. A. Efron, Saint Petersburg.